

Калчакеев К.Б.

МАНАСТЫН КАНЫКЕЙГЕ ҮЙЛӨНҮШҮ

Калчакеев К.Б.

ЖЕНИТЬБА МАНАСА НА КАНЫКЕЙ

K.B. Kalchakeev

MERRIAGE OF MANAS TO KANYKEI

УДК: 82-131

“Манас” эпосунун варианттарында “Манастын Каныкейге үйлөнүшү” деген бөлүмү бар. Каныкей чынында Манас баатырдын турмушунда негизги ролду ойнойт, “Манас” эпосунун сюжетинде “Кара-бөрк, Акылай” Манас баатырга олжо катары аян болуп келсе, Каныкей салт боюнча кудалашып, канча никеге туруп, “Өз аты Санирабига” Каныкей аталганы туруктуу мүнөздөлөт. Каныкей Манас эпопеясында “Калк энеси Каныкей” аталып үч бөлүмдө да катышып, ал улуулугу, тунук акылы, каармандыгы менен даңазаланат.

Негизги сөздөр: эпос, үйлөнүү, акыл, каада-салт, турмуш, эл, баатыр, нике.

В вариантах эпоса “Манас” имеется часть “Женитьба Манаса на Каныкей”. Действительно, Каныкей сыграла основную роль в жизни баатыра. Если в сюжете эпоса “Кара-барк”, “Акылай” досталась Манасу в качестве трофея в битве как жена-невольница, то на Каныкей он женился сватаясь и соблюдая все традиции народа. Каныкей выйдя замуж за Манаса, меняет свое прежнее имя “Санирабига” на Каныкей, что означает брак с ханом.

Ключевые слова: эпос, женитьба, ум, обычаи, традиции, жизнь, народ, герой, брак.

In version of the epic “Manas” there is a part: “Merriage of Manas to Kanykei.” ideed, Kanykei played a major role in the life of the hero. If the story of the epic Kara Bark Akylai was gotten by Manas as trophy in the battle as a wife-slave, then to Kanykei he married wooing and respecting all the traditions of the people. After marriage Kanykei chaged her formen name Sanirabiga to Kanykei that means marriage with khan.

Key words: epos, marriage, the mind, customs, traditions, life, people, hero, marriage.

Манас атасы Жакыпка үйлөнүү жөнүндөгү оюн өзү айтат: “Кастык кылып, жол тосуп, Ымалайдын тоосунда, коңгурдун кара зоосунда, үч жүз нөкөр кашында. Кайыпдаңдын Карабөрк колума түштү башында. Алигиче жүрөмүн, кыябыма толбостон, кыз алгандай болбостон.” [С.О. 346] “Алтайдан көчүп, Алайга келгенден кийин Каратегин калча өзү тийишип, Таш-Котондун талаадан, Тагызамын калаадан Шооруктун кызы Акылайды карматып алдым камоодон, кыз алгандай болбодум, кызык оюн көрбөдүм,”- [С.О. 346]. деп ак никелүү кызга үйлөнсөм деген тилегин, оюн билдирет. Бирок, Манас атасы Жакыптын мал-мүлккө жакын экенин, дүйнө деп жашап жүргөнүн алдын ала эске салганы төмөндөгүчө сыпатталат: “Жашым жетти отузга, шашып калба окуска, Канча чыгым болсо да, нагыз өзүм төлөймүн” [С.О. 347-349].

Келечектеги жары кандай кыз болуш керек, кандай үй-бүлөөнүн кызын алууга болот, Манастын көрөгөчтүгүн, Сагымбай өтө даанышмандык менен сыпаттайт: “Жандама күткөн эри бар, бийдин кызы болбосун, Ар иш кылса жарашып, пирдин кызы болбосун, Жамандык көрсө кектеген, жарыбаган иш кылып, Талабына жетпеген, Ардуунун кызы болбосун. Үкүлүү сексек, дөң маңдай, түштө туруп мен кандай, жардынын кызы болбосун, Алар эрим мырза деп, Байдын кызы болбосун, Туурук таман, тултук бет, туура тилин чайнаган, кул кызынан болбосун. Өкүмү бар өзүндө аят-адис сөзүндө, Казы кызы болбосун”. “Баланы ата үйлөмөк, баштагынын наркы экен, жаманда, болсо балаңыз Манас деп чыккан даңкы экен,” - деген Манастын атасына болгон таянычы кан Жакыптын намысын козгоп, жалгыз уулун суранычын аткаруу милдетин өз мойнуна алат.

Жакып кан Атайдын уулу Боокени, Акылбек уулу Мендибайды, Алыбек уулу Жоокени жанына алып, алтымыш жамбы (ар түрдүү формада ар кандай салмактагы акча ордуна жүрүүчү уютулган күмүш же алтын) пул менен аттанып, Самаркан, Оро-Дөбө, Жызак, Сары-Дарыяны кечип, Ташкен, Кыйба (күн батын тажик эли) Кейипти кечип өтүп, эл башчысын чакырып, эл башчысын, эки жамбы пул берип, Алым мырза (Атемирдин айыл башчысы) [С.О. 351] Атемирдин кызы Санирабигага токтолот. “Санирабига он алты жарым жашы бар, Олондой кара чачы бар, Сары алтындай түймөдөй, келишкен кара чачы бар, Боростой кийим кийинип, Ботодой бели ийилип, Чиедей кашы чийилип, Жазык маңдай кара көз, Жатык тилдүү ширин көз, Кызыл жүздүү нурданган, кыпча бели буралган [С.О. 354].

Жакып менен Мыршаптын ортосунда ыңгайсыз кырдаал түзүлөт. (Мыршап атемирдин жигиттеринен) [С.О. 361]. Атемирдин ачуусу келип, Алооке Манас оюна түшөт, ал жигиттеринин бири Акылбаястан жоро-жолдоштору барбы? Минген аттары кандай экен? деген өңдүү суроолорду билгиси келет. Натыйжада, Атемирдин жакын көргөн жигиттери Абдыкалык, Акылбайыс, Тулөөбектер Жакыптын кай жактан келгенин, ата-тегин бай-бай териштирип, кыжаалат кылганга аракет жасашат. Жакып кан Атемирдин жигиттерине ата-теги тегин эмес жерден экенин төмөндөгүчө баяндайт: Башкы атам Бабыр кан, Бабыр кандан Буура кан, Буура кандан Түбөй кан, Түбөй кандан Көгөй кан, Көгөй кандан Ногой кан, Ногой кандан Жакып кан ордоңордо кор болуп, ушу бүгүн жатыптыр, кыз үчүн мени кыйнаган,

Баламдын аты Манастыр [С.О. 364]. Абдыкалык Жакып кан эр Манастын атасы экенин, Атемирге канча жеткирет, Атемир: “Кылымда киши жиберген. Кыйынга калган экенбиз. Ааламдан киши жиберген азапка калган экенбиз,” – деп кан Жакыпты сыйлуу конок катары конок үйүнө киргизип, болгон сыйын көргөзөт [С.О. 365].

Атемир өз журтуна кайрылып: калыңга алтымыш шуудур салыңар (шуудур-төө) Отузу болсун ургаачы, Баштары кара, өңгөсү ак, Эркек болсун отузу, Жамы боюу капкара, Жалаң башы ак болсун, Таба албай жүрүп куу кыргыз, Ушуну менен маң болсун. Беш жүз жылкы салыңар, Эки жүз букар (уй) салыңар. Салган беш жүз аспиден (жылкы) маңдайында агы бар жүздүктөй болгон кара аттан, Жүзүн санап алыңар, – деп [С.О. 375] Жакыпты калыңды көбөйтсөк деп ойлонот да, тайсалдатабыз деген сунуш киргизет. Атемирдин Адирабига, Санирабига, Абыл, Кабыл, Жанадил аттуу эки кыз үч уулу болот [С.О. 378-384].

Мендибай “Бир шаңшуур жамбы” (күмүш же алтын). “Чочпорадан онду” (кымбат кездеме) “Тай туяктан онду алып” куржуну менен кан Жакыптын алдына коёт. Жакып Бекзадаларга “Баарысына баалык.”- деп “алтындан койду бир жамбы.” Көргөндөр “Өлөрман чал деп,”- биз жүрсөк, Шекер- шербет бал экен” деп өздөрүнчө божурап, Санирабиганы ырыстуу адам алар деп жакшы ниет билдиришет. Ууда жүрүп Алманбет түш көрөт: (Алманбет Манас менен Кара тоого кийик уулап жүргөн) “Алманбет жатып түш көрүп, чекеси кетип ай толгон, колуна кирип алыптыр, койнуна бирге жатыптыр.” Түшүн Алманбет Манаска айтыптыр, ал түштү Бакай жоорусун, - дейт. Бакай: “Манас алган жарындын акылы жетик, балалуу болосун,-дейт.

Атемирдин (Каракаан) жек-жааты салган калыңды Жакып тарап Уч эсе көп даярдап, Манас чоролору менен күйөөлөп барат [С.О. 389].

Манас Санирабига жаткан ордого барып, болочок жарына жоолугайын дейт. Адегенде Саани баатырды тоготпой, сүрүн көрүп чочуйт: “Атамдын үйүн булгабай. Азыр кетип жөнөгүн, Азыр чыгып кетпесең, анык сенин өлөрүң,” - деп каяша да айтат. Ачуусу келген Манас тап берейин дегенде Санирабиганын колундагы шамшар колун шылып, кан шыркырап агат. Ызаланган Манас ачуусун Саниден чыгарат. “Көөдөнгө Манас тепкенде, Рабия сулуу кыз көмөлөнүп кеткени”, “Беш кабырга кыйрады, Бетин басып ыйлады” [С.О. 402] Манас аскеринин кашына барып. Урушка чыкчуу добулбас, кагылды. Сансып жаткан көп кошун, атты көздөй жабылды. Бай Жакып, Көкөтөй, Бадиректер араң токтотуп, алды жагын караса Атемир алтымыш ат тартуу деп куданын алдынан чыгат. Манасты баштап Атемир кан Ордого келет. Салтты кармап, “Жекендос жерден алдырып, Баяндос мамык салдырып, кан-күйөөнү кастарлап кыз-келин күтүп, шаан-шөкөт башталат [С.О. 403-404]. “Кыргыз Кыйба колуна, колдун тосуп жолуна: Санирабиганы самап келген кыргыз-

дын никейине бердик деп, Абдылкасым аттанып, Айгайды журтка салыптыр, кандын никейинде деп, калайык угуп алыптыр. Ошондон улам “кан нике” деп жарсалып Каныкей аталып калыптыр. “Тойго какчу нагыра (барабан сыяктуу музыкалык аспаптын түрү) Атемир азыр чалдырды, Ак сакалдуу улама, Андан көрсөң буларга. Алтымышын алдырды. Никеге кутпа окутуп, (никеде окулуучу дуба) аалымдар сайын бир-бирден, жылжыган жорго токутуп, бири күйөө бири кыз, бири аштар бири тыш, жаратканы алсын деп, жарашпаса которуп, бири-бирине барсын деп кырк баатырды кырк кыз тандасын деп тулпарлары менен талаага чыгып жарышат. Ошентип, кырк жигит, кырк кызды тандап, кырк күн той берип, ат, кунан чаптырат. Шакан байбиче (Атемирдин жары) баш болуп, тогуз жүз катын коштоп, кырк үч келин көчүрүп, Бай Жакып Кыйбадан Санирабига аттуу келин алды. Манас баатырдын Каныкейге үйлөнүшү жөнүндөгү сыпаттамалары Саякбай Каралаевдин вариантында да өзгөчө берилет. Чубак Көкаласын теминип, Букар элин байкап көрүүгө келет. Анын портрети “Эңкейтип пенде алчысыз, эч ким чыдам баргысыз, көк темирден сом кийген, Көкала сындуу ат минген, караса жүрөк болк этет. Каар бетине айланган, - (С.К. 305) деп сыпатталат. Букаралыктардын кебине караганда: “Айтканына көнбөсөк, Азыр салат аңгеме, оңурандап кол салса, орто жерден орчудай. Он эки капка Букарды, ойлоп турсам, ушул шер, Түк чыгарбай соргудай.” Мындай кабар Букарды чайпалтып, журт чуркурап, он эки кыздын кенжеси Каныкей атасы Темирканга келип: “Атаке, ажалым жетсе өлөйүн, Амалым жетсе ошого, мен бир кагыш кылып көрөйүн” дейт. Эр Чубак Каныкейди “Эмчектин асты ушу деп, өпкөнүн анык тушу!” - деп муштап өткөндө найзасы сынып кезекти Каныкейге берет. Каныкей Чубакты Көкаланын үстүнөн көмөлөтө койчудай болуп, Соотко тийген найзасы сексенге бөлүнүп. (С.К. 309-б.) баатырдын айласын кетирет. Анда Чубак Таласка барып, кошун жыйнап келип Букарга кыргын салайын дейт да, Каныкейдин аты Каракашка (С.К. 309-б) аттын башын буруп качып жөнөйт. Артынан Каныкей кууп баратса белестен беш киши чыгып “Аккула минип болкойгон, Накери бутта чойкойгон (С.К. 309-б.). Алтын менен күмүштүн, Ширөөсүнөн бүткөндөй, Асмандагы күнүндүн, Бир өзүнөн бүткөндөй, Асман менен жериндин тирөөсүнөн бүткөндөй. Ай алдында дайранын, толкунунан бүткөндөй. Ободогу булуттун салкынынан бүткөндөй (С.К. 309-б.). Караңгыда сөз тапкан Бакайдын жол баш келгенин Каныкей көрүп, Аккула минип болкойгон Манасты сыртынан көз салып, сынына толуп, баатырдын келгенине кубанып турду. Чубак аялзатын нурдуусу Каныкей сага баптуу жан экен Манас, ошондуктан колукту кылып алыңыз дейт (С.К. 312-б.).

Бакай “Канышка сөйкө салалы, жыл айланбай куда болуп баралы”, – деп Жакыпка кабарлоону ойлойт. Манас кан Жакыпка: “Калмактан алдым Карабөрк, Калчадан алдым Акылай, экөө тең төрөбөй

туяксыз өтүп кетемби, жаман жерге жамбаштап, жатпай турган кызды алам, Бейжайлык менен Кесирди, Билбей турган кызды алам, - деп кайрылат [С.К. 314-б.].

Бакай: Жакыпты алтын, күмүшүн жыйнап, алты жигитти жолдош кылып, төлгөчү Кара Төлөктү алып Букарга жөнө дейт. Жакыпты Каракандын уулу Ысмайыл тосуп алат. Каракан кеп жайып уккандан Манастын эки катынын болсо, кызым жаш эле, келинди башка жактан изде дейм. (С.К. 317-б.) (Кан Жакып алтымыш беш жашта, 318-б.)

Төлөк төлгө тартып:

Башы түштү тогуз, – деп,

Аягы түштү сегиз, – деп

Баракелде бай Жакып,

Телегейи тегиз, – деп (С.К. 318-б.)

Аманбай Караканга Каныкейди берели, – деп макулдугун сурайт (С.К. 318-б.). Каракан сөз баштап: Алты жүз кызыл нар болсун, Артылган арбын зер болсун, Адырым толгон мал болсун, эки миң аппак кой болсун, элүү күнү той болсун, мандайында, агы бар, эки жүз кара уй болсун, Шумкардай токсон куш болсун, Бүркүттөн жүзү туш болсун, Күлүктөн берсин эки жүз, Жоргодон берсин жети жүз, Төөдөн берсин эки жүз, Жолборстон берсин жетини, Шерден берсин экини (С.К. 319-б.).

Жакып: Караканга Арууке кичи кызыңды да. Ага да кулдук урайын, кичүү уулум Алманбет Аруукеге күйөө, – деп. (С.К. 319-б.)

Каракан: Качып келген Кытайга да кыз береби, - деп ачууланганда Калматай салган малды таба албайт, эмне десе макул де, дейт. Бармагын тиштеп Каракан Бай Жакып, Бакай, Алманбет, Чубак макул куда бол-деди. Бакдөөлөт Чыйырды масилеттешип бир чечимге келишти. Боз жоргону Чыйырдыга мингизип (С.К. 320-б.), алты катын, төрт келин болуп, Жакып Туучунакты минип, төлгөчү кара Төлөктү алып, кырк киши жандатып Букарга кудага жөнөйт (С.К. 321-б.) Калыңга деген мал жер жайнап, Каракандын эсин кетирди. Манас менен Алманбет кызкелин жандап. Манас Каныкей жаткан үйгө сурабай кирип, болочок колукту, жесир катын менен эмес кадыр-көңүл жетишсе, зыйнат кылып кыз-келин, Мени алпарат жетелеп, - деп ызаланат. Манас Каныкейди эки билегинен кармайт. Каныкей башындагы болот канжарды кынынан сууруп, билекке саят. Манас Каныкейдин кабыргасын кыйрата тээп салыптыр. Эки күн өтүп Каныкей Манастан кечирим сурайт (С.К. 324-б.).

Каракан Алманбеттин Манаска тете эр экенин баалап, Каныкейдин үстүнө Аруукени берели дейт. (С.К. 324-б.). Отуз күн той болуп Жакып эки келинди бир алып, Таласке келди (С.К. 325-б.). Салт боюнча Жакып эки келиндүү болуп (Каныкей, Арууке) кең Таласта күпүлдөтө той берип, тойдо ат кунан чабыш, жамбы айтмай, улак тартыш, өпкө кармап таз чабыш, жөө жарыш, эр эңиш, балбан күрөш, ит тартыш сыяктуу улуттук оюндар, каада-салттар, аткарылгандыгы Саякбайда көп кырдуу

чагылдырылып, Маргаландан-Малабек, Кокондон-Козубек, Кашкардан-Алабек, Анжияндан-Айры сакал Санжыбектер катышат [С.К. 326-б.].

Манастын Каныкейге үйлөнүшү Жусуп Мамайдын вариантында да, кызыктуу баяндалат. Бул вариантта Манас Абдылданы үйлөнүү жөнүндө сөз козгоп, атасын Жакыпка жөнөтөт: “Чоң ак чийдин ичинде, Ала-Көлдүн жээгинен көрдүм эле бир кызды, атама барып айтып кел, кимдин кызы экенин, билип берсин жан атам, тектүү болсо атасы, ошол кызды мен алам”. [Ж.М. 110]. Кан Жакып Абдылданы Карткүрөңгө мингизип, Букарга жөнөтөт. Абдылда адыр ашып, бел ашып, кеч бешинде Каракандын айлына салам айтып, кирип барат. Каракан алик алып, дасторкон жаят.

Абдылда: Куу ылаачын менде бар ханым, Куу баласы сенде бар ханым, Сен куу баласын учурсаң ханым, Мен куу ылаачын шилтермин ханым – деп кандай иш менен келгенин, дайнын билдирет. Анда Каракан: Каз баласын колумдан алар болсо Жакып бай, Жай жайлаган жайлоомо үч толтура мал берсин, Кыш кыштаган кыштоомо, үч толтура мал берсин. Сан сарала ат берсин, Сан миң кара кой берсин. [Ж.М. 112]. Жону туюк нар берсин, санаты толук миң болсун, – деп Каракан эл журту, айыл аксакалдары тууралуу, каада-салттарын санап өтөт. Абдылда кулдук уруп, тура калганда беш жүз кийит, салып жолго узатат. Ангыча Каныкей кол жоолук, чемодан алып, “Менин атым Каныкей, Алуучуга айтып бар, Каныкей берген белек деп Арстаныңа ала бар – деп белек катары берет [Ж.М. 112].

Абдылда Жакыпкан менен Чыйырдыга чыпчыргасын коротпой айтып келет. Манаска кабарлашканда кеңешели дейт. Жакып, Балта, Жамгырчы, Текечи, Бакай, Эр Чубак болуп кеңешип [Ж.М. 114] Алты кан дубан элиң бар, мал кетсе кетсин, Кандар карап турабы, тойго даярдык көрөлү – деп колдоо көрсөтөт.

Алты шаар эли камданып, алтымыш нар алтын жүктөлгөн он эки төө, он алты төөгө күмүш артып, малдын түрү тобу менен айдалып, Каракандын оюндагыдай мал калкылдап: Топурак учуп, чаң басып туманда калды биздин шаар, Байлык менен мал айдап, кыз алганы келдиңби? – деп Каракан ыраазы болот. Эки тараптын айткандары төп келип, алты күнү ат чаптырып, эки күнү жамбы аттырып, Эр сайыш, Күрөш өткөрүп, отуз күн той берип, Жакыпкан: “Букардан (Санирабиганы) Каныкейди салт-санаасы менен ырыстуу келин болсун деп,”-көчүрүп кетет.

Мындан башка да, Жусуп Мамайдын вариантында “Каныкейдин алынды болушу Алманбеттин Аруукеге үйлөнүшү” деген бөлүмдө, Манастын зайыптары тууралуу айтылат. Алманбет Эр Чубактан Манастын канча зайыбы бар экенин сураганы бар. “Накылай менен Кара бөрк, бул экөө Манастын зайыбы”. Каракан кызы Каныкей, кастарлап алган зайыбы бар. Топ жубандын ичинд, Чолпондой болгон дайны бар, Айтылып жүргөн ар кыздай, анын

кандай айыбы бар! Үзүлгөнүн улаган, Шыктын баары ошондо. Көкөтөйдүн ашында кошо бирге барды эле, Кызматы жагып карыга Кошойдон бата алды эле. Көкчөкөз атып Манасты, жарадар болуп өлөөрдө, Айыктырып алды эле – [Ж.М. 208] деп, Каныкейдин акылдуулугу, уздугу, сыр билгилиги тууралуу туура, таамай сыпаттайт. Тоголок Молдонун вариантында Манастын Каныкейге үйлөнүшү жөнүндө сөз да болбойт. Эпостогу “Чоң Казат” бөлүмүндө Манас, Бакай, Алманбет баштаган кырк чорого жалпы эле аскерлерге казатка аттанаарда

Каныкей тиешелүү согуштук кийим кечектерди даярдап бергени жөнүндө атайын бөлүм бар.

Адабияттар:

1. Орозбаков С., Манас ф., “Кыргызстан”, 1982. 346 б.
2. Орозбаков С., Манас ф., “Кыргызстан”, 1980. 439 б.
3. Каралаев С., Манас ф., “Кыргызстан”, 1986. 303 б.
4. Каралаев С., Манас ф., “Кыргызстан”, 1986. 314 б.
5. Жусуп Мамай “Манас” Шиньжиан басмасы, 1995. 112. 114 б.
6. Жусуп Мамай “Манас” Шиньжиан басмасы, 1995. 208 б.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.О.